

БЕЛАРУСКАЯ НАРОДНАЯ ЦАЦКА ЯК СОЦЫЯКУЛЬТУРНЫ ФЕНОМЕН І КАШТОЎНАСЦЬ

С. У. Касцюкевіч, Наваполацк

У цацках, у спосабе іх вырабу, у іх прызначэнні ўзаемадзейнічаюць дзеці і дарослыя, дзяцінства чалавецтва і сучаснасць. Калі, уявіць сабе, што цацкі перасталі б мець кultaвае значэнне, то яны захаваліся б з-за свайго педагагічнага значэння. Калі дарослыя ў свой час магчыма рабілі выявы людзей з гліны, імітуючы дзеянні бога, нібыта

зрабіўшага чалавека з гліны, то пазней дзеці, магчыма, імкнуліся вылепіць цацкі ўжо імітуючы дарослых. Так адзін з даследчыкаў праблем этнапедагагікі Волкаў Г.Н. вырашае праблему паходжання цацкі.

Загадкавыя рэчы, якія з'яўляюцца помнікамі найстаражытнейшых культур і народаў, яны захавалі некрунутымі на працягу многіх стагоддзяў. Цікава, што ў саміх цацках (напрыклад, ляльках) ці то ў драўляных, ці то ў гліняных, ці ў тканевых і інш. няма нічога нацыянальнага, затое ў іх расфарбоўцы ці ў адзежы да сёняшняга часу моцна захаваліся рысы мясцовых ці нацыянальных традыцый. Гэта нацыянальнае часта капіравалася на ляльках дзецьмі, так у вырабе цацак назіралася цікавае сяброўства дзяцей і дарослых [3, 72].

Першымі прадметамі для дзіцячых гуляняў, мабуть, былі рознакаляровыя каменчыкі, ракавінкі, шышкі і інш. прыродныя рэчы. Асэнсаваны выраб цацак, верагодна, адносіцца да эпохі неаліту [4, 36]. Ужо ад IX да VII веку да н.э. дзеці бавіліся глінянымі цацкамі. Археологі знаходзяць цацкі ў пахаваннях дзяцей з замочных сямей. На Беларусі цацкі знойдзены на стаянках Аляксандраўка, Вешня, Вялікае Арэхава, Камень, Пагост-Загорск Пінскага раёна, Нобель, Сенчыцы Ровенскай вобл. Яны нагадваюць па форме розных жывёл і птушак і ўяўляюць апрацаваныя крамяні. На стаянцы Камень знойдзена каля 40 тысяч апрацаваных камянёў, некаторыя з якіх даследчыкі адносяць ці да культурных вырабаў ці да цацак [5, 30]. На стаянцы Пагост-Загорск даследчыкам У.Ф. Ісаснка знойдзена каля 50 мікралітычных вырабаў, сярод якіх ёсць магчыма, і такія якія выконвалі ролю цацак. У раннім жалезным веку ў якасці цацак маглі выкарыстоўвацца таксама гліняныя грузікі, рытуальныя збаночкі і хлебцы. На паўночнай Беларусі часам сустракаюцца галёначныя косцы дробных жывёл і птушак з прасвідраванай адтулінай – т.зв. "жужаліцы", вядомыя і пазней па традыцыйных гульнях беларускіх дзяцей [1, 636]. Часцей за ўсё цацкі знаходзяць у магілах дзяцей.

Звычай клясці цацкі ў магілы дзяцей быў вядомы яшчэ ў старажытнай Грэцыі і Рыме. Бацькі, якія гэта рабілі былі магчыма перакананы, што дзіцяці будзе лягчэй прыстасавацца да новага стану, калі побач будуць любімыя цацкі. Першай і найпапулярнай цацкай, якая давалася малым у Грэцыі была трашчотка, зробленая з тэракоты накшталт шарыку з каменчыкам ўнутры, ці фігуркі звяроў [12, 17]. Дарэчы, такія цацкі былі вядомы і на тэрыторыі Беларусі, Расіі, Польшчы і ўвогуле ўсёй Еўропы. Падобныя шарыкі (ці яйкі) якія паходзяць з тэрыторыі Беларусі захоўваюцца зараз у многіх музеях Беларусі, Этнаграфічным музеі Санкт-Пецябурга, Этнаграфічным музеі Кракава і г.д. [гл. мал.]. У Рыме разам з тэракотавымі цацкамі выкарыстоўвалі трашчоткі, зробленыя з бронзы, абвешаныя званочкамі. Паводле легенды трашчотку вынайшаў грэчаскі матэматык і філосаф, прыхцель Платона, Архытас з Тарента (на мяжэ V-IV ст. да н.э.) для сваіх дзяцей, якія перашкаджалі яму займацца роздумам. Як паўсюль, так і ў Грэцыі дзяціўчынкі бавіліся лялькамі. То былі лялькі з рухомымі канечнасцямі, выкананыя з тэракоты, з воску, са скуры, ці з дрэва. Як вядамыя старажытныя аўтары, ужо тады некаторыя лялькі мелі рухомыя галовы і вочы. На пачатку нашай эры найчасцей для вырабу лялек у Грэцыі ўжывалі косці звяроў ці слановую костку. У старажытнасці дзеці гулялі таксама з мэбляй для лялек, выкананай з гліны, бронзы, кіпарысу, радзей са срэбра. Вядомы грэкам былі цацачныя салдацікі, розныя вазачкі, хатнія жывёлы ў запражках, а таксама косці для гульні. У эліністычны час з'явіліся першыя аўтаматычныя, цацкі вядома гэта са слоў Херона з Александрыі, які жыў у I ст. да н.э. і які нават напісаў два тэарэтычных творы, прысвечаныя механічным і фізічным цацкам [11, 18].

Дзеці грэкаў і рымлян мелі два святы на год. У Грэцыі тое было ў час святкаванняў, прысвечаных богу Дыянісу і 12 лютага падчас ходу з групы немаўлят у групу дзяцей. Бацькі дарылі дзецям падчас яе такія цацкі, як вазочки пеўнікі, купленыя ў мясцовых майстроў ці заездных купцоў. У Рыме дзецям дарылі цацкі ў сувязі з Сатурналіямі, святамі звязанымі з богам Сатурнам. Як успамін аб залатым веку людзей. Тая падзея адбывалася паміж 17 і 23 студзеня. Так цацка суправаджала дзіця ад нараджэння да сталення. Старэйшыя дзеці ўваходзячы ў новы этап жыцця ахвяравалі свае цацкі багам. Грэцкая дзяўчына перад шлюбом складала лялькі разам з іншымі цацкамі Артэмідзе, Афрадзіце, калі-нікалі Атэне і Дзэметры, а хлопцы – Гермесу і Апалону. Праз гэты акт забаўкі выконвалі сваю першасную функцыю ватыўнага дара. У "Латынскай анталогіі" чытаем:

"...Для цябе Артэміда – лялькі,

Дзяўчына для дзяўчыны, і строёў тых лялек шкада..." [12, 19].

Падобна як у Грэцыі і Рыме ў далёкай Японіі дзеці бавіліся цацкамі і былі імі адораны з прычыны розных аказій. Першай такой аказіяй было само нараджэнне дзіцяці, бацькі клалі першыя цацкі побач з дзіцем. Былі гэта пераважна лялькі з дрэва, шарыкі ці сабаккі з чырвонай тэракоты. Забавы і цацкі японцаў былі такія ж як і ўсіх іншых дзяцей у свеце. Самыя малыя бавіліся лялькамі з дрэва, анучаў ці саломы і фігуркамі з чырвонай тэракоты, часам змешчанымі на колах так, што іх можна было вазіць па зямлі. Малыя хлопцы вядома ж гулялі ў вайну, мелі лукі і стрэлы ўласнага вырабу. Забаўкі даравалі дзецям у Японіі і ў сувязі з вялікімі рэлігійнымі святамі. То былі маскі падобныя на тых з якімі танцавалі сакральны танец "кагура", альбо акторы ў японскім тэатры, а таксама маленькія флейты і бубны.

Часам дзеці рабілі сабе самы маленькія лялькі з дрэва і раслін, або лялек стругалі ім бацькі, але здалася тое даволі рэдка. Звычай вырабу драўляных лялек і падараванне іх дзецям мае месца ў правінцыях, асабліва ў Паўночнай Японіі, дзе зімой пад час доўгіх вечараў тачылі фігуркі без рук называемыя "какесхі".

Апроч таго дзеці атрымлівалі ад сваіх бацькоў маленькія драўляныя мячы, каб гуляць "у самураяў", а дзяўчынкі атрымлівалі ад матак матэрыял, з якога маглі шыць кімана.

Падобна таму, як конь і лялька вядомы ва ўсіх культурах света, агульнаўжывальнай цацкай лічыцца ваўчок. У яго гулялі дзеці за сотні гадоў да нашай эры Старажытнага Егіпта, Грэцыі і Рыма. Быў папулярны ён і ў сярэднявечнай Еўропе. Гульня з ваўчком прадстаўлена сярод іншых забаў (забава з колам, з драўлянымі конікамі) на карціне Петэра Бруегла Старэйшага "Дзіцячыя забавы" (1569). Гэтую забаву намалюваў ў свой час Антонія Гараці – вядомы мастак з Балоні. Французскі мастак Яскес Стела ў 17 ст. намалюваў больш за 50 малюнкаў, якія дэманстравалі дзіцячыя гульні. На яго малюнках прадстаўлены гульні з лялькай, конікам, птушкай, вазком, а таксама гульня ў мяч.

Гульня ў мяч вынайздзена спартанцамі і лідыйцамі. Рабілі мяч звычайна ці са скуры напханай конскімі валасамі ці пер'ем. Мяч апісаў Енджы Кітовіч: "Мяч уяўляў сабой клубок з воўны або паклі, чым-небудзь пакрытай зверху і абшыты скурай. Калі-некалі ў яго клалі рыб'і ці цялячыя храшчкі для спрыжывання. Такі мяч выкарыстоўвалі дваіка: для гульні рукамі і нагамі [11, 19].

Вельмі цікавую інфармацыю аб цацках даюць польскія інвентары XVII і XVIII ст.ст. Напрыклад, інвентар 1634 года, які апісвае рэчы, што належаць Каспару Хельвіку, які жыў на вуліцы Святога Яна. Сярод іншых запісаў сустракаем узгадкі пра цацкі:

"...драўляныя дзіцячыя шабелькі – 56 шт.; драўляныя конікі – 93 шт; жаўнераў на драўляных коніках – 3 капы; дудароў з дрэва – 22; трашчотак драўляных – 18; калыбелек цацачных – 8 коп. і 19 шт; пішчалак белых фарбаваных – 18". Пэралік адзначаных у запісе цацак выразна паказвае на іх гандлёвае прызначэньне. Затое адзінкавыя цацкі такія як коні, трашчоткі, часта ўзгадваліся ў пасмяротных інвентарах. У інвентары, складзеным у 1712 годзе, які апісваў рэчы што засталіся пасля пушкара Філіпа Лібекі ўзгадваюцца "трашчоткі драўляныя", а ў інвентары, які застаўся пасля Саламона Ты-бермана ўзгадваецца "адзін драўляны конік для дзіцячых забаў". Некалькі цацак апісаў Лукаш Галенбоўскі ў сваёй працы "Гульні і забавы розных станаў". Конік, паводле аўтара заўсёды быў улюбёнай забаўкай хлопцаў: "...зmeshчаны на колах едзе конік, ва-зок ці санкі..."

Дакладна апісвае старажытныя цацкі піяр Дзмітры Міхал Краеўскі. Ён называе скрыначку, кубік, выцінанкі, латарэйкі. Піша аб драўляных коніках і кійках з галовамі конікаў, каза аб важнасці гульні для навучання дзяцей новым паняццям, звязаным з канём: "...езда на драўляным кані калі дзіцё яго мае, ці на драўляным кій робіць дзіця падобным на дарослага вершніка... Можна дамысліць, колькі дзеці на працягу гэтай гульні новага вывучаць. Перш за ўсё вучаць новыя словы: конь, сядло, стрэмя, ехаць цугам, вершнік на кані, сесці на каня, стайня і г.д." [11, 127] Такія простыя цацкі, як кій, рабілі самі дзеці. Кій на канцы якога знаходзіцца разная галава каня выконвалі дарослыя. Ужо ў XIX ст. майстры рабілі такія цацкі на продаж. Іх можна было набыць на таргах, ярмарках ці кірмашах у малых мястэчках і гарадах.

Аб гэтай універсальнай цацы ёсць шмат звестак у творах літаратуры і мастацтва. Рабле, апісваючы адукацыю Гарганшоа, цэлы раздзел прысьвячае драўляным конікам і сродкам, якія яго герой на іх выкарыстаў. У нямецкіх хроніках 17 ст. запісана, што ў момант заканчэння перамоў пасля 30-гадовай вайны 22 чэрвеня 1650 г. перад сядзібай каралеўскага камісара Аставія Пікколаміньега ў Нюрбергу з'явілася аж 1476 хлопцаў вярхом на кійках з галовамі коней. У Кітаі, Японіі і іншых азіяцкіх краінах такая цацка існавала стагоддзямі. Між іншымі яна намалевана ў кітайскім ілюстраваным альбоме, названым "100 дзіцячых гульніў", які дайшоў да нас з XVI-XVII стст., што знаходзіцца ў Брытанскім музеі. Там намалевана група сялянскіх дзяцей, якія скачуць на такіх "конях" [4, 47].

Па ўсёй Еўропе шырока гандлявалі цацкамі. Напрыклад, у 2-й палове XIX ст. у ма-газіне Мілера ў Львове можна было набыць мініатурную мэблю, зробленую ў ваколіцах горада. У Кракаўскіх Сукенніцах бацькі куплялі для сваіх дзяцей лялькі апанутыя ў мясцовыя строі, зробленыя ў "Кракаўскіх Варштатах". Не пазней XIX ст. узнік вялікі цацачны асяродак у Яраве (тэрыторыя Украіны). тут была заснавана нават школа па вырабу цацак. Адзін з яе выпускнікоў зрабіў падобнае у Ліскаве (Польшчы), а другі арганізаваў выраб цацак у Лежайску [11, 20]. Цацкі выраблялі ў канцы XIX – пач. XX ст. у Варшаве і яе ваколіцах. Найбольш вядомыя еўрапейскія асяродкі цацачнага промыслу: Нюрнберг, Загорск пад Масквай, Парыж і Капенгаген. Найбольш буйным і значным еўрапейскім цэнтрам вырабу цацак у Еўропе быў Нюрнберг. Нюрнбергскія вырабы былі распаўсюджаны па ўсім кантынентце. Іх экспартавалі нават у брытанскія калоніі ў Паўночную Амерыку, а пазней – а Арабскія Эміраты [6, 21].

Важным асяродкам, у якім выраблялі знакамітыя парцелянавыя лялькі, дамы для лялек, механічныя і антычныя цацкі быў Парыж. Капенгаген праславіўся дзякуючы

слынной Каралеўскай парцэлянавай фабрыцы, дзе выраблялі лялькі. Загорск быў цэнтрам вырабу драўлянай цацкі, які прадавалі па ўсёй Расіі, а таксама вывозілі за мяжу.

XIX стагоддзе можна ў гэтым сэнсе назваць цацачным стагоддзем. Менавіта ў гэты час цацка ператваралася з прадмета хатняй вытворчасці ў сапраўдны экспартны тавар, у гэты час ва ўсіх краінах Еўропы сфарміраваліся цацачныя асяродкі, канчаткова сфарміраваўся выгляд народнай цацкі [7, 51].

Беларуская народная цацка развівалася ў гэтым сэнсе ў агульным рэчышчы. Цацку можна разглядаць як педагагічны, культурны, выхаваўчы сродак. Для гэтых прадметаў характэрна іх універсальнасць. Цацкі, якімі гуляюць дзеці на поўдні, поўначы, захадзе і ўсходзе вельмі падобныя паміж сабой. Беларуская цацка ў сваім развіцці прайшла тая ж стадыя, што і цацкі ўсяго свету: ад прадметаў рытуальнага прызначэння – да прадметаў дзіцячага быта. Менавіта на прыкладзе цацкі ў тым ліку і беларускай можна яскрава назіраць дэсакралізацыйны рэчы, пераход ад сакральнай функцыі прадмета да прафаннай, зніжэння да пераферыйнасці (г.зн. цалкам яе выцясненне з "дарослай" культуры ў "дзіцячую") [8, 6].

Спецыфіка вырабу цацак ні чым не адрознівалася як у межах Беларусі, так і на іншых тэрыторыях Еўропы. Часовай і тэрытарыяльнай устойлівасцю вызначаецца і выраб сюжэтаў: конь, коннік, птушка, жаночая фігура. Такі дыяпазон сюжэтаў традыцыйнай глінянай цацкі не выпадковы [2,21]. Ён склаўся пад уздзеяннем старажытных поглядаў і вераванняў земляробаў – славян. Аднолькавы з іншымі традыцыямі Еўропы, ён падцвярджае агульнасць старажытных вытокаў [9, 124].

Пры раскопках гарадоў сустракаюцца не толькі цацкі – выявы, але і цацкі – прылады для гульніў. Так на Віцебскім Верхнім замку выяўлены завостраны з абодвух канцоў калочак ("клёк") і косць свінні з меткай у выглядзе літары "А" ("бабка"), які выкарыстоўваліся для гульні ў "чыжа". Пры раскопках гарадоў сустракаюцца мячыкі, шытыя з 2-х кружочкаў скуры, дыяметрам 5-8 см і набітыя поўсцю, пакуллем, сенам, якія выкарыстоўваліся для гульні ў лапту. Цацкамі з'яўляліся і велікодныя яйкі, якія вырабляліся з гліны і косці. У Бярэці знойдзены велікодныя яйкі з белай гліны, пакрытыя паліхромнай эмалевай размалёўкай, г.зн. пісанкі. У Слуцку выяўлена касцяное яйка і фігурка вершніка з гліны, пакрытая светла-зялёнай палівай па светлым ангобе (датуецца 13 ст). У пластах 17 ст. часта сустракаюцца гліняныя свістулькі ў выглядзе жывёл і птушак (Віцебск, Менск, Слуцк), а таксама каменныя і гліняныя шарыкі для гульні ў мурмель-шпіль [1, 636].

Даследчыкі беларускай народнай цацкі для 19-20 ст. асноўнымі характарыстыкамі яе называюць: 1. падзел цацак на 2 групы: архаічную і мадэрнізаную; 2. адсутнасць асяродкаў вытворчасці, спадарожны характар вырабу цацак [9, 126].

Такія фармальныя асаблівасці, характэрныя для цацкі не толькі беларусаў, але і многіх іншых народаў, у першую чаргу тлумачацца яе прызначэннем, характарам вырабу, уласцівасцямі матэрыялу. Каб цацка была танная (рыначны эквівалент – адно курынае яйка), яе трэба рабіць хутка і ў вялікай колькасці. Абагуленасць формаў цацкі абумоўлівалася асаблівасцямі дзіцячай псіхалогіі: галоўнае – залісты свет, наяўнасць цацкі, іншае дапоўніць дзіцячая фантазія [8, 27]. Да 19-20 ст. цацка канчаткова страціла свае магічныя функцыі. Беларуская цацка ў гэтым сэнсе не была выключэннем. Аднак, агульнай характарыстыкай для цацкі ўсёй Еўропы (а магчыма і свету) стала тое, што разам са стратай адной функцыі, яна набыла іншыя. Цацка ператвараецца ў прадмет калекцыяніравання, становіцца сувенірам. Гэта значыць галоўнымі становяцца дэкаратыўныя якасці, прадмет, цацка ператвараецца ў прадмет дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва. На Беларусі, напрыклад часцей за ўсё вырабам цацак займаюць

ца прафесійных мастакі. Сёння цацачны промысел у сваім традыцыйным выглядзе практычна не існуе. Сучасны беларускі майстр пераймае сюжэты і вобразы не градыцыйным спосабам (ад бацькі – да сына), а знаёмячыся з музейнымі экспанатамі і публікацыямі.

Такім чыная, мы бачым, што беларускае народная цацка з'яўляецца культурнай з'явай непарыўна звязанай з падобнымі з'явамі света. Яе можна разглядаць у розных аспектах: выхаваўчым, мастацкім, этнаграфічным, гістарычным і г.д. Галоўным жа аспектам разгляду цацкі, безумоўна, з'яўляецца яе культуная каштоўнасць. У дадзеным ракурсе народная цацка ўяўляецца агульначалавечай каштоўнасцю.

Літаратура

1. Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. Мн. 1993.
2. Беларуская цацка і гульня. Матэрыял ў дапамогу стваральнікам цацак і гульняў на аснове беларускага народнага мастацтва, этнаграфіі і фальклора / Склад. Лозка А.Ю., Лявонова А.К. Мн. 1992.
3. Дайн Г.Л. Русская народная игрушка. М. 1981.
4. Динцес Л.А. Русская глиняная игрушка, происхождение, путь исторического развития. М.-Л. 1936.
5. Игрушка, ее история и значение. Сб. статей под общ. ред. Н.Д. Бартрам. М. 1912.
6. Ребенок и игрушка. Сб. статей под ред. Н.А. Рыбникова. М.-П. 1923.
7. Сахута Я.М. Беларуская народнае дэкаратыўна-прыкладнае мастацтва. Мн. 1976.
8. Сахута Я.М. Беларуская народная гліняная цацка. Мн. 1982.
9. Сахута Я.М. Народнае мастацтва Беларусі. – Мн., 1997. – 287 с.
10. Церашковіч Т.А. Лялька беларуская. Мн. 1992.
11. Lewińska Teresa Kolorowy świat zabawek. Zabawki ludowe w Polsce. Muzeum zabawkarstwa w Kielcach "Studia i Materiały". Kielce. 1995.
12. Zięzio Ryszard Magia Lalki. Geneza i zmienność funkcji lalki. Red. Ryszard Zięzio. Plock. Toruń. Kielce. 1994.